

Beëindigen van veehouderijen: hoge verwachtingen haalbaar?

De auteurs zijn beiden senior onderzoeker bij het Planbureau voor de Leefomgeving in Den Haag

Politici en hun adviseurs hebben hoge verwachtingen van de bijdrage die het sluiten van veehouderijen zal leveren aan het halen van stikstofdoelen. Het besteden van de huidige budgetten zou tot tientallen procenten minder vee leiden en duizenden boerenbedrijven betreffen. In dit artikel analyseren we de ervaringen met beëindigingsregelingen in de veehouderij in de afgelopen 25 jaar. Daaruit blijkt dat de hooggespannen verwachtingen van dit instrument nauwelijks waar te maken zijn. Realisme over dit – in potentie en onder voorwaarden nuttige – instrument kan uitvoeringsproblemen voorkomen.

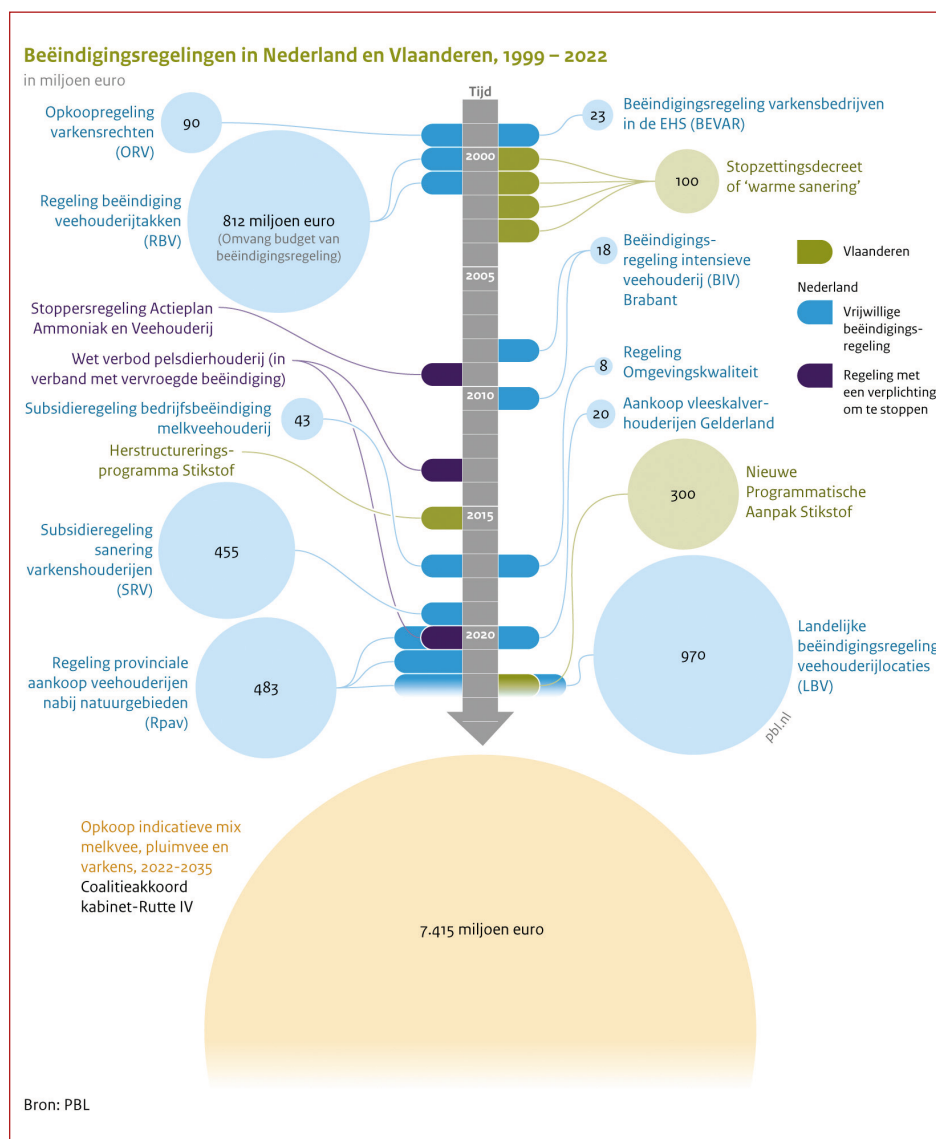
Hooggespannen verwachtingen

Het uitkopen of het beëindigen van veehouderijen staat sinds het uitbreken van de 'stikstofcrisis' volop in de belangstelling. Nadat het vorige kabinet in het kader van de 'Structurele aanpak stikstof' circa 1,5 miljard euro uittrok voor beëindigingsregelingen, reserveert het kabinet-Rutte IV daar tot 2035 nog eens 7,4 miljard euro extra voor uit het 'Transitiefonds landelijk gebied en natuur'. Het beëindigen van veehouderijen vormt dus, naast innovatie en extensivering van landbouwbedrijven, een van de pijlers onder de beleidsprogramma's. Om hoeveel veehouderijbedrijven of dieren het zal gaan is nog onduidelijk. Een volledige besteding van de genoemde bedragen impliceert wel dat de Nederlandse veestapel met tientallen procenten zou krimpen en duizenden boerenbedrijven hun deuren zouden sluiten.^a

Beleid om veehouderijen te beëindigen is op zich niet nieuw. De omvang van de beleidsinzet is dat wél, net zoals de hoge verwachtingen die er van dit instrument zijn. Zo denkt het kabinet met het besteden van de miljarden in één klap zowel een 'forse bijdrage' te leveren aan het realiseren van stikstof-, natuur-, water- én klimaatopgaves in het landelijk gebied in 2030, als 'perspectief te bieden aan stoppende en blijvende ondernemers'¹. Vrijwilligheid is het uitgangspunt, maar het kabinet zal dwingende maatregelen zoals onteigening op tafel leggen als vrijwilligheid in hun ogen te weinig oplevert. Johan Remkes adviseerde al 'binnen een jaar 500 tot 600 piekbelasters (zowel uit de agrarische sector als uit het bedrijfsleven) uit te kopen', via ruimhartige regelingen of eventueel verplichtend instrumentarium². Het kabinet reageerde door nóg een regeling aan te kondigen met een extra stopbonus.

Verwachtingen in te lossen?

De beoogde aanpak zette een heftige maatschappelijke en politieke discussie in gang over de wenselijkheid van het grootschalig sluiten van veehouderijen. De hoge verwachtingen over de reikwijdte en effecten van dit instrument waren niet gestoeld op een systematisch wetenschap-

De tijdlijn geeft alle grotere vrijwillige en verplichte beëindigingsregelingen voor de veehouderij weer. Sommige regelingen kennen een openstellingstermijn gedurende meer jaren. De meeste vrijwillige regelingen waren rond 2000 en 2020 van kracht. De bollen geven de omvang van de regelingsbudgetten in lopende prijzen weer.

pelijk inzicht erin: dat ontbrak in de literatuur. Daarom deed het Planbureau voor de Leefomgeving er een studie naar. In dit artikel geven we op basis van een recente 'policy brief' *Beëindigen van veehouderijen – lessen uit 25 jaar beëindigingsregelingen*³ antwoord op de volgende vragen:

1. Wat zijn de ervaringen met de inzet van vrijwillige beëindigingsregelingen in het verleden?
2. In hoeverre is dit beleidsinstrument op grote schaal inzetbaar om de gereserveerde budgetten uit te geven?
3. Wat zijn de ervaringen met beëindiging van veehouderijen onder dwang?
4. Wat zou de inzet van dat alternatief betekenen?

Beëindigingsregelingen

Nederland en ook Vlaanderen hebben een geschiedenis van verschillende vrijwillige en verplichte beëindigingsregelingen voor de veehouderij (Figuur 1). Ze zijn daarmee, behalve enkele voorbeelden in de Verenigde Staten, uniek in de wereld. Wij definiëren *beëindigingsregelingen* als gerichte (locatiespecifieke) of ongerichte (generieke) regelingen die het stoppen van de landbouwproductie, of een specifiek onderdeel daarvan zoals het houden van een diersoort, beogen^b. Hoewel hierbij vaak over 'uitkopen' wordt gesproken, wordt er in de praktijk meestal niets gekocht. Bedrijven werden meestal met vrijwillige subsidieregelingen stopgezet en werden soms gericht aangekocht. In een

enkel geval was stoppen verplicht, zoals bij het uitfasen van de nertsenhouders of individuele onteigening voor bijvoorbeeld infrastructuur. Daar komen we later in dit artikel op terug.

Vrijwillige beëindiging

Uit de rondgang langs *vrijwillige* beëindigingsregelingen blijkt dat hun doelstellingen, deelnemersomvang en vormgeving variëren. Doelen veranderden ook: de Subsidieregeling sanering varkenshouderijen begon voor geur, werd opgeplust om klimaatdoelen te halen (na de Urgendazaak) en moest daarna de stikstofcrisis het hoofd bieden. Voorzichtigheid met vergelijken is dus geboden, maar er is wel een aantal vaste patronen te ontwaren.

Ten eerste waren bij aanvang verwachtingen hoog, was er vaak overtekening en stelde de betrokken bewindspersoon extra budget beschikbaar. Uiteindelijk viel bij de grotere regelingen tot de helft van de aanmelders af. Bij kleinere regelingen was die uitval nog groter.

Ten tweede werden budgetten nooit uitgeput. Hoewel elke regeling 'selectiecriteria' had om deelnemers bij te veel animo te kunnen rangschikken en selecteren, werden die uiteindelijk nooit gebruikt. De budgetten werden niet uitgeput en iedereen die wilde kon deelnemen.

Ten derde stonden de regelingen nooit op zichzelf: ze waren vaak onderdeel van een beleidspakket waarin tegelijkertijd de milieuregels voor de landbouw werden aangescherpt. Sommige veehouders namen deel aan een beëindigingsregeling omdat ze niet aan de aangescherpte regelgeving konden of wilden voldoen, waardoor de 'vrijwilligheid' maar betrekkelijk was.

Beëindigingsregelingen droegen ontegenzeggelijk bij aan het bereiken van milieudoelen; denk aan het verkleinen van mestoverschotten of het verminderen van de belasting van de natuur. Maar in het totale effect op het milieu hadden ook de andere maatregelen een groot aandeel.

Beëindigingsregelingen waren vaak ook het sluitstuk van een beleidspakket, dat de sociaaleconomische effecten van het aange-

scherp milieubeleid verzachtte. Door 'warm' te saneren vormden de regelingen een sociaal vangnet voor hen die door aangescherpt beleid het hoofd niet boven water konden houden. Door het afvloeien van 'stoppers' ontstond soms ook ondernemersruimte voor 'blijvers' wanneer zij productierechten konden overnemen. Het beëindigen vormt in de huidige beleidsaanpak juist het startpunt.

Realiseren beleidsambities vergt schaa sprong

Bij elk van de vrijwillige beëindigingsregelingen in het verleden huisvestten de deelnemende veehouderijen samen steeds enkele procenten van de aantallen dieren in Nederland (Tabel 1). Sommige regelingen kenden meer openstellingsronden gedurende een aantal jaren en anderen hadden één ronde. Per openstellingsjaar daalde het aantal varkens tussen de 2 en maximaal 7 procent en met circa 1,5 procent bij melkvee.

De som van de budgetten voor de huidige Nederlandse vrijwillige regelingen die nu openstaan of opengaan is al even groot als het totale budget van alle andere regelingen samen (Figuur 1); voor de Landelijke beëindigingsregeling veehouderijlocaties en de Regeling provinciale aankoop veehouderijen nabij natuurgebieden is samen bijna 1,5 miljard euro beschikbaar. Dat staat dus nog los van de miljarden uit het coalitieakkoord. Het volledig besteden van die miljarden zou echter krimpprocentages van tientallen

procenten vergen. Dit roept de vraag op in hoeverre het realistisch is om te verwachten dat beëindigingsregelingen *jaar op jaar* steeds tot hoge krimpprocentages zullen leiden. Dat is zeer lastig om drie redenen.

Voor al oudere veehouders zonder opvolger

De eerste reden is dat de deelnemende veehouders in het verleden vaak ouder waren en geen opvolger hadden – hoewel dat zeker niet voor alle deelnemers gold en zij allemaal een eigen, vaak lastig en emotioneel stopproces doorliepen. Deze bedrijven waren kleiner dan gemiddeld en hadden vaak minder economisch perspectief. Voor de meeste bedrijven bleek deelname niet aantrekkelijk, terwijl voor hoge deelnamepercentages ook de meer rendabele bedrijven verleid moeten worden. Die procentages in het verleden zijn bovendien vertekend, omdat veehouders die toch al overwogen te stoppen de beslissing daarover uitstelden of naar voren haalden om deel te kunnen nemen. Tijdens de openstelling van een regeling stopten weliswaar meer veehouderijen dan het langjarige gemiddelde, maar in het jaar ervoor en erna stopten gemiddeld juist minder bedrijven dan gemiddeld (Figuur 2). Naarmate de uitvoering van het beëindigen van veehouderijen vordert, zal het steeds moeilijker en kostbaarder worden om bedrijven met meer economisch perspectief tot deelname te verleiden.

Andere context

Tabel 1
Deelname bedrijven afgezet tegen het totale aantal bedrijven en productie

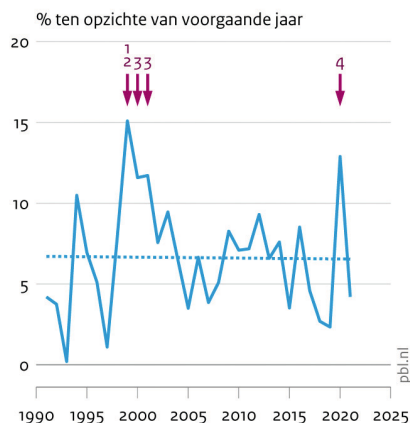
Regeling	Aantal bedrijven	Percentage bedrijven ^I	Percentage productie op die bedrijven
Regeling beëindiging veehouderijtakken (2 ronden)	3442	24%	12% vleesvarkens en 13% fokzeugen
Stopzettingsdecreet Vlaanderen (4 ronden)	1242	onbekend	7,7% vleesvarkens; 6,3% zeugen
Subsidieregeling bedrijfsbeëindiging melkveehouderij (2 ronden)	567	3%	1,4% fosfaatproductie van melkvee ^{II}
Subsidieregeling sanering varkenshouderijen (1 ronde)	278	8%	6,7% varkensseenheden

^I De procentages zijn gebaseerd op de aantallen bedrijven uit de Landbouwtelling bij aanvang van de regeling.

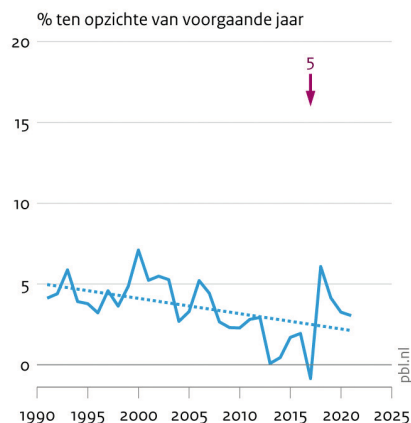
^{II} Bij deze regeling is de productie afgezet in fosfaat ten opzichte van het referentiescenario. Het correspondeert met grofweg een gelijk percentage van het aantal melkkoeien.

Afname van aantal veehouderijen en de invloed van beëindigingsregelingen daarop

Varkensbedrijven

Melkveebedrijven

— Jaarlijkse verandering

..... Lineaire trend

Beëindigingsregelingen (jaar van openstelling)

1 Beëindigingsregeling varkensbedrijven in de EHS (BEVAR)

2 Opkoopregeling varkensrechten (OVR)

3 Regeling beëindiging veehouderijtakken (RBV)

4 Stoppersregeling Actieplan Ammoniak en Veehouderij

5 Subsidierегeling bedrijfsbeëindiging melkveehouderij van het Fosfaatreductieplan

Bron: CBS; bewerking PBL

De dichte lijn toont het percentage waarmee het aantal varkens- en melkveebedrijven jaarlijks daalt. Tijdens de openstelling van een beëindigingsregeling is te zien dat meer bedrijven stoppen dan het langjarige gemiddelde. In de jaren ervoor en erna stoppen juist minder bedrijven.

Ten tweede vielen regelingen in het verleden meestal samen met slechte economische omstandigheden en een aanzienlijke aanscherping van het agro-milieubeleid. Denk aan kortingen op productierechten of scherpere mestregels waardoor het financieel perspectief knellender werd. Dat vormde een 'pushfactor' richting deelname, waarbij soms alleen een veehouderijtak werd beëindigd. De economische vooruitzichten zijn nu niet slecht, maar kunnen wel sterk wisselen. Bedrijven zijn meer dan in het verleden gespecialiseerd. De huidige beleidsaanpak bevat nu nog geen aanscherping van milieuregels. Wel is het voornemen aangekondigd om staleisen aan te gaan scherpen en is Nederland de uitzonderingspositie in de Europese mestregels recent verloren. Dat maakt het zeer onzeker of er een gelijksoortige pushfactor van het beleid uit zal gaan zoals in het verleden.

Perspectief verbetert

Ten derde schuilen er in de grootschalige inzet van dit instrument mechanismen die herhaling juist lastig maken. Bij een succes-

volle regeling verbetert het perspectief van de blijvers. Afzetmogelijkheden verbeteren en mestafzetkosten dalen. Dat is op zichzelf uiteraard positief, maar maakt deelname minder aantrekkelijker. Bovendien voedt de aankondiging van grote fondsen – en de wetenschap dat sommige regelingen (financieel) aantrekkelijker zijn dan andere – het afwachten voor de regelingen die de komende jaren nog volgen. De aankondiging van het kabinet om een nieuwe, financieel nog aantrekkelijker regeling om piekbelasters met een extra stopbonus te verleiden is daar een voorbeeld van. Een veehouder die overweegt te stoppen zal die beslissing toch nog éven willen uitstellen om te kijken of het bedrijf binnen de criteria valt. Een concurrerende regeling de deelname aan de Landelijke beëindigingsregeling veehouderijlocaties en de Regeling provinciale aankoop veehouderijen kannibaliseren.

Verplichte beëindiging

In het huidige beleidsdebat worden vaak *verplichte beëindiging* als alternatief voor vrijwilligheid benoemd: de inzet van de

Onteiningswet of het intrekken van natuurvergunningen. Maar wat impliceert beëindiging onder dwang? In het verleden waren er enkele regelingen met een verplichtende werking. Zo werd de nertsenhouding verboden en werden in andere veehouderijtakken bedrijven gekort op dierenfosfaatrechten. Onder het Europees recht geldt het ontnemen of reguleren van eigendom als een zwaar instrument, waarbij overheden moeten voldoen aan strikte eisen. Het nertsenverbod en de korting op dierenfosfaatrechten leidden dan ook tot jarenlange beroepsprocedures tot bij de Hoge Raad en het Europees Hof. Ervaring met het intrekken van natuurvergunningen van veehouderijen is er niet, hoewel er in de laatste jaren wel rechtspraak is over de vraag of het bevoegd gezag een onherroepelijke vergunning zou moeten intrekken⁴. De ervaring met onteigening van veehouderijen

Tiengemeten: vroegere landbouwgrond die is teruggegeven aan de natuur.

voor natuurdoelen is beperkt, omdat dit instrument nauwelijks voor dat doel wordt ingezet⁵.

Dwang vergt per geval onderbouwing met ongewisse uitkomst

Voor een rechtmatige onteigening zal de overheid het onteigeningsbelang, de noodzaak en de urgentie moeten aantonen. Bij een onteigening voor het aanleggen van een weg of het oplossen van een ruimtelijk knelpunt in een natuurgebied is dat relatief eenvoudig; de fysieke locatie van de veehouderij zit de aanleg of oplossing immers in de weg. Bij onteigening vanwege de uitstoot van stikstof zal de overheid moeten aantonen waarom juist dát specifieke bedrijf dan zou moeten stoppen, en niet een andere (naburige) bron die ook stikstofdepositie veroorzaakt op het betrokken natuurgebied. Bovendien zal vaak ook een alternatieve

aanpak denkbaar zijn om een lagere stikstofuitstoot te realiseren. Ook betreft onteigening alleen onroerende zaken, zoals grond of opstallen, maar niet de vergunning om stikstof uit te stoten⁶. De inzet van het onteigeningsinstrument voor stikstof zou dus vragen om een gedegen en locatiespecifieke onderbouwing, waarvan het onzeker is of die voor de rechter stand zal houden.

Heruitgifte stikstofruimte bij dwang zeer onzeker

Bij het intrekken van een vergunning op basis van artikel 5.4 van de Wet natuurbescherming wordt onderscheid gemaakt tussen de wettelijke gronden waarop het bevoegd gezag, vaak de provincies, een vergunning mag intrekken en wanneer het die moet intrekken. Dat laatste is het geval als intrekking de enige passende maatregel is om verslechtering van beschermde natuur

tegen te gaan. Ook de inzet van dit instrument vergt de onderbouwing van de noodzaak van intrekking en van de afweging van de verschillende belangen als er alternatieven zijn. Het gaat dan over het belang van de vergunninghouder, maar ook over het belang van rechtszekerheid en uiteraard het belang van bescherming van Natura 2000-gebieden⁷. Er zijn tot nu toe nog geen vergunningen van veehouderijen ingetrokken; daarom is het onzeker hoe de rechter zal oordelen over de afweging tussen belangen van de rechtszekerheid van de veehouder aan de ene kant en de verbetering voor natuur door intrekking van de vergunning aan de andere kant. Als de rechter erin zou meegaan dat intrekking de enige mogelijk passende maatregel is om achteruitgang te stoppen, lijkt het zeer twijfelachtig of de overheid een deel van de verminderde depositie vervolgens weer als 'stikstofruimte' kan

uitgeven aan een andere activiteit. De verplichting in de Habitatrichtlijn om achteruitgang te voorkomen gaat namelijk boven het mogelijk maken van activiteiten die zouden kunnen leiden tot significante schade.

Een bredere aanpak

Deze kanttekeningen bij de hoge verwachtingen over deelname, budgetbesteding en effecten nemen niet weg dat het *gericht* beëindigen van veehouderijen, onder de juiste voorwaarden, een effectief middel kan zijn om lokaal de natuurkwaliteit te verbeteren. Een eenzijdige focus op stikstofreductie roept wel vragen op over de effectiviteit waarmee de regelingen bijdragen aan de Europese natuurkwaliteitsdoelen⁸. Niet alleen stikstof drukt immers op de natuurkwaliteit; voor een effectieve inzet zou het beëindigen van een veehouderij aantoonbaar meerdere knelpunten in één keer moeten wegnemen, zoals een te lage grondwaterstand en/of een te beperkt of versnipperd leefgebied. Een gerichte locatiekeuze op basis van de aanwezigheid van meerdere knelpunten is uit het oogpunt van natuurverbetering veel effectiever dan het gesubsidieerd beëindigen van de stikstofuitstoot van veehouderijen op willekeurige locaties.

Beleidsinstrumentenmix

Om het instrument effectief in te kunnen zetten is dan ook een goed doordachte beleidsstrategie nodig. Het valt dan op dat de huidige gangbare beleidstheorie over het beëindigen van veehouderijen wel erg smal is. Nu is het uitgangspunt het scheppen van een zeer aantrekkelijke regeling – waarvan staatssteunregels de mogelijkheden overigens beperken – en anders dwang. In het verleden vormden beëindigingsregelingen vaak het sluitstuk van een breder beleidspakket, terwijl ze nu het startpunt vormen. Andere onderdelen van het Programma stikstofreductie en natuurverbetering zijn immers nog in ontwikkeling, net zoals het opstellen van ecologische analyses en gebiedsprogramma's door de provincies. Dat terwijl juist de samenhang van beleid van belang is voor effectief natuurherstel én voor deelname aan regelingen in de juiste

gebieden. Ander grondgebruik is bovendien voor veel andere opgaven van het Nationaal programma landelijk gebied van belang. Door duidelijkheid te bieden wat er in een gebied op langere termijn nodig en mogelijk is – bijvoorbeeld via democratisch vastgestelde inrichtingsplannen – kan er systematisch gewerkt worden aan het oplossen van knelpunten. Bijvoorbeeld door de grondwaterstand te verhogen of meer gebied onder agrarisch natuur- en landschapsbeheer te brengen, maar ook door bedrijven die daar wegens te hoge stikstofbelasting niet goed in passen op termijn uit te plaatsen of te beëindigen. Het verschaffen van duidelijkheid kan desinvesteringen door zowel private als publieke partijen voorkomen.

Sturen op natuurlijk verloop

Een tweede aanknopingspunt voor een betere beleidsstrategie is om meer te sturen op natuurlijk verloop in de veehouderij. Volgens het CBS is circa een kwart van de varkenshouders en een vijfde van de melkveehouders ouder dan 55 jaar én heeft geen opvolger klaar staan. Zo valt in specifieke gebieden – bijvoorbeeld bij natuurgebieden waar een urgente opgave ligt – te denken aan beperkingen op de vrije verhandelbaarheid van veehouderijen of onderdelen daarvan. Door een voorkeursrecht te vestigen heeft een publieke partij dan het eerste recht op koop als een veehouder wil stoppen. In het verleden werden gelijktijdig met de openstelling van een beëindigingsregeling in specifieke gebieden beperkingen gesteld aan ontwikkelmogelijkheden. Er zijn dus meer sturingsmogelijkheden voor een effectieve beleidsmix dan het aantrekkelijk maken van beëindigingsregelingen of het zoeken naar dwang.

Te hooggespannen verwachtingen en uitvoeringsproblemen

In het verleden kon het traject van de eerste aankondiging van een regeling tot de feitelijke beëindiging van bedrijven tot wel vijf jaar duren. De ervaring met gebiedsgericht beleid en de ruimtelijke herinrichting die daarop volgt leert dat zulke processen al snel meer dan een decennium duren⁹. Met het genoemde dwingende alternatief – het

intrekken van vergunningen of onteigenen van veehouderijen voor natuurdoelen – is niet of nauwelijks beleidservaring. Door de stikstofdoelen uit de Wet stikstofreductie en natuurverbetering al in 2030 te willen bereiken, is er voor die opgave slechts acht jaar beschikbaar. De uitstoot van 500 tot 600 piekbelasters zou binnen een jaar gestopt moeten zijn. De haalbaarheid daarvan is op basis van ervaringen uit het verleden nauwelijks voorstelbaar.

De omvang van de opgave voor het beëindigen van veehouderijen en de snelheid waarmee dat moet gebeuren, kan leiden tot een onrealistische druk op de beleidsuitvoering. Door te hoge verwachtingen kan het middel bij tegenvallende beleidsvoortgang worden weggezet als 'falend beleid'. Dan dreigt niet alleen een nuttig instrument ten onrechte te worden afgeserveerd, maar kan ook de politieke druk toenemen om deelname toch te verhogen. Dat verhoogt het risico op ondoelmatige inzet van middelen door zo veel mogelijk veehouderijen te beëindigen. Bovendien kan tijdsdruk in combinatie met dwang de zorgvuldigheid ondermijnen waarmee formele procedures worden doorlopen, waardoor de verhouding tussen overheid en burgers onder druk komt te staan.

We kunnen concluderen dat het gericht beëindigen van veehouderijen een voor boeren vaak pijnlijk, maar – onder voorwaarden en als onderdeel van een bredere beleidsmix – ook effectief instrument kan zijn voor het verbeteren van de natuurkwaliteit, en uiteindelijk voor het vergemakkelijken van vergunningverlening voor woningbouw of de energietransitie. Ook kan het bijdragen aan het verbeteren van het perspectief voor blijvende veehouderijbedrijven. Maar de ongeëvenaarde omvang van de budgetten en de hoge ambities van de beëindigingsregelingen en de relatief korte tijdsperiode om die ambities waar te maken roepen vragen op over de haalbaarheid van dit instrument.

De referenties bij dit artikel staan op www.vvm.info/nu-in-tijdschrift-milieu

Referenties Tijdschrift Milieu 2022, nr. 6

Beëindigen van veehouderijen: hoge verwachtingen haalbaar?

Noten

- a) De economische waarde van individuele bedrijven en diersoorten (koeien, varkens, enzovoorts) lopen sterk uiteen. Het PBL raamde in 2021 de economische waarde van één procent van de melkveehouderij, exclusief de grondwaarde, op 200-300 miljoen euro. Nederland telde in dat jaar ruim 15 duizend melkveehouderijen.
- b) Als de regeling de financiële mogelijkheid en ondersteuning biedt om de productie ergens anders voort te zetten, is het passender om te spreken van een *verplaatsingsregeling*. Verplaatsingen in het kader van de ruilverkaveling, de Reconstructie zandgronden of het Ruimte voor de Rivier zijn er voorbeelden van.

Referenties

1. Ministerie van LNV (2022). Hoofdpijnen van de gecombineerde aanpak van natuur, water en klimaat in het landelijk gebied, en van het bredere stikstofbeleid. Brief van de minister voor Natuur en Stikstof, Kamerbrief 33576, nr. 265.
2. Remkes, J. (2022), wat wel kan - Uit de impasse en een aanzet voor perspectief, 5 oktober 2022.
3. Boezeman, D. & M. Vink (2022), Beëindigen van veehouderijen – lessen uit 25 jaar beëindigingsregelingen, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
4. Backes, C. (2021), Intrekking Wnb-vergunning veehouderij Kampina, No. ECLI:NL:RVS:2021:71, 20 januari 2021. Milieu & Recht, nr. 42.
5. Koek, E., P.P. Kuiper & J. Lamberink (2022), Onteigening in Nederland. Een kwantitatief overzicht van onteigening in Nederland tussen 1995 en oktober 2021. Apeldoorn: Kadaster.
6. Sluysmans, J. (2022). Onteigenen voor stikstofreductie: Een korte verkenning. *Ars Aequi*, 71(4), 269–272.
7. Kaajan, M. (2021), Verzoek om intrekking natuurvergunning op basis van art. 5.4 Wnb, annotatie bij Rb. Gelderland 22 oktober 2021, ECLI:NL:RBGEL:2021:5684, okt 22, 2021, OGR, 206.
8. PBL (2021), Naar een uitweg uit de stikstofcrisis. Overwegingen bij een integrale, effectieve en juridisch houdbare aanpak. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
9. Kuindersma, W., D.A. Kamphorst & F.H. Kistenkas (2021), De gevolgen van de stikstofaanpak voor het natuurbeleid. Een voorlopige analyse van de gevolgen voor de decentralisatie naar provincies en de gebiedsgerichte uitvoering. Wageningen: WUR